

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭНДЕМ ЖАНА СЕЙРЕК УЧУРООЧУ ӨСҮМДҮКТӨРҮ

БОТБАЕВА М.М., АКМАТОВ Р.Т.

КГПУ им. И. Арабаева

E-mail: taha_kg@mail.ru

Аннотация. Кыргызстандын физикалык - географиялык абалына жараша ар түрдүү өсүмдүктөрдөн турган флора калыптанды. Биздин республикада азыр 4100 татаал түзүлүштүү өсүмдүктөрдүн, б.а. жогорку өсүмдүктөрдүн түрлөрү өсөт (Камелин, 2002). Алар 875 урууга, 140 тукумга карайт. Бул дүйнөлүк флоранын 2% камтыйт.

Ключевые слова: Кыргызстандагы өсүмдүктөрдүн көп түрдүүлүгү.

ENDEMIC AND REARLY PLANTS OF KYRGYSZTAN

Abstract. Variety of flora in Kyrgyzstan is peculiar in high zones. Slopes, separating by the level of humidity, therefore provide opportunities to grow for different types of plants. Heaths, meadow – heaths, meadows, bushes and forests are spread in north slopes. In south slopes, because of dry climate there is absent forest zones and alpine meadows; here half-deserts and deserts are prevail. Flora of Kyrgyzstan counts more than 4500 kinds of higher plants.

Key Words: Flora of Kyrgyzstan, south and north slopes plants.

Кыргызстан Борбордук Азиянын ортоңку бөлүгүнөн орун алып, негизинен Теңир тоонун аймагында жайгашкан. Түндүгүнөн Казакстан, чыгышынан Кытай, түштүгүнөн Тажикстан, батышынан Өзбекстан менен чектешет. Жалпы аянты 198,5 км². Чек арасынын жалпы узундугу 4508 км (Киргизия, 1970).

Кыргызстан Теңир тоо системасынын батыш бөлүгүн, ошондой эле Памир-Алайдын түндүк тармактарын ээлейт. Республиканын аймагынын эң бийик жери Жеңиш чокусу - 7439 м (Какшаал тоо тизмегинде), эң жапыз жери 401 м (Лейлек районунун аймагында). Рельфинин мындай татаал орографиясына байланыштуу республикабыздын климаты негизинен континенттик. Бийиктик алкактуулукка жараша өзгөрөт. Аймагынын басымдуу бөлүгү мэлүүн, түштүгү субтропиктик алкактарда жатат. Ысык-Көлдүн климаты деңиз климатына жакын. Эң суук жери Аксай өрөөнү -54⁰С ге чейин суук болот. Жаан чачынга бай жерибиз Фергана кырка

тоолорунун батыш тарабына таандык, анда жаан-чачындын өлчөмү жылына 1500-2000 мм ге чейин, эң аз жааган жери Ысык - Көл өрөөнүнүн батыш чети (Балыкчы) – 140-150 мм (Оторбаев К.О., Рязанцев С.Н., 1970).

Кыргызстандын топурагы академик Мамытовдун (1974) жазганы боюнча жалпысынан 2 топко бөлүнөт: 1) тоо аралык ойдундар жана сырттар; 2) тоонун беттеринин топурагы.

Кыргызстандын физикалык-географиялык абалына жараша ар түрдүү өсүмдүктөрдөн турган флора калыптанды. Биздин республикада азыр 4100 татаал түзүлүштүү өсүмдүктөрдүн, б. а. жогорку өсүмдүктөрдүн түрлөрү өсөт (Камелин, 2002). Алар 875 урууга, 140 тукумга карайт. Бул дүйнөлүк флоранын 2% камтыйт. Флорасы бай болуп Батыш Тянь - Шань жана Памир - Алай тоо системалары эсептелет (Ионов, Лебедева, 2005).

Башка жерлерге караганда биздин өлкөнүн аймагында табигый экосистемалар көбүрөөк сакталган. Муну баса көрсөтүп кетүү абзел. Себеби, планетадагы тиричилик чөйрөнүн болушу табигый экосистемаларга түздөн-түз байланыштуу. Ошону үчүн кургактыктын 60% ында жапайы жаратылыштын табигый экосистемаларынын өкүм сүрүшү зарыл. Ал эми азыркы учурда курчап турган чөйрөдө болуп жаткан туруксуздукту дүйнөлүк кургактыкта табигый экосистемалардын 40% нын сакталбай калышына байланыштырышат. (В.Г.Горшков, 1990, 1995 ж.б.). Демек, адам баласына зор коркунуч туудуруп жаткан жагдайдын бири - бул жер бетиндеги биотүрдүүлүктүн кыскарышы (азайышы). Биотүрдүүлүк боюнча Эл аралык Конвенция 1992-ж. Рио-де-Жанейродо кабыл алынган (Конвенция о биоразнообразии Рио-де-Жанейро, 1992). Биздин республика ага 1996-жылы кошулган. Андан бери Кыргызстан алган милдеттемелеринин бир тобун аткарды (Проект Стратегии и Плана действий...1998). Биотүрдүүлүк боюнча Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын Флора лабораториясында Б.А. Султанованын жетекчилиги астында илимий изилдөө иштеринде көп жылыштар бар. Көптөн бери иш жүзүнө ашыра албай келе жаткан, түрлөрдүн аныктагычтарынын жазгы муунун чыгаруу башталды. Катары менен эки өтө баалуу монографиялар жарык көрдү - бири Г. А. Лазьковдун Чеге гүлдүүлөр боюнча аныктагычы (Лазьков, 2006), экинчиси М. В. Ломоносов атындагы Москва университетинин профессорлору М.Г. Пименов жана Е.В. Клюйков тарабынан Чатыр гүлдүүлөр тукуму жазылды (Пименов, Клюйков, 2002). Ишеналы Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде “Биотүрдүүлүк” кафедрасы ачылып, тиешелүү окуу куралдар жазылып жарык көрүүдө (Ботбаева, 2003, 2004, 2005, 2007; Абдрахманова 2003-2008 ж.б.). Жаратылышта флоранын ар бир түрү өзүнө таандык популяцияларды түзүшөт, алардан жер бетиндеги өсүмдүктүүлүк куралат. Түрлөрдү сактап калуу үчүн биринчиден, алардын популяцияларын сактап калуу керек. Азыркы учурда айрым популяциялар өтө аз сандагы особдордон тургандыктан жоголуп кетүү коркунучунда турушат. Бул категорияга эндем өсүмдүктөр жана сейрек учураган түрлөр да кирет (Умралина, Лазьков, 2008 ж.б.). Эндем өсүмдүктөр деген эмне? Эндем өсүмдүктөр деп (грекче entemos – жергиликтүү) кандайдыр бир жерде гана өскөн,

ошол жерде пайда болуп, ошол жерди мекендеген өсүмдүктөрдү айтабыз. Эндемдердин көпчүлүгү жекече өсүп, татаал популяцияларды түзө алышбайт, көбү өтө назик болушат. Алардын арасында өтө кооз жана пайдалуу өсүмдүктөр көп. Ошондуктан аларга өтө аяр мамиле керек. Бардыгын айтып отуруу мүмкүн эмес, бирок айрымдарына бир аз токтолуп өтөлү:

Лилия гүлдүүлөр тукуму - Alliaceae

Зинаида чырышы – Eremurus.zenaidae Vved. – Е. Зинаиды.

Өскөн жери Чуй өрөөнү, Кант менен Ысык-атанын ортосу. Кулунчагынын бийиктиги 25-40 см, топ гүлүнүн узундугу 5-10 см. Гүлдөрү сары. Мөмөсү тоголок. Май айында гүлдөйт. Июнь-июлда бышат. Чала саванналарды мекендейт.

Лилия гүлдүүлөр тукуму - Alliaceae

Алай пиязы - Allium alaicum Vved. – Лук алайский

Алай-Гүлчөдөн Гүлчө суусунун боюнан алынган. Пияз түбүнүн диаметри 1-1,5 см. Сабагынын бийиктиги 30-70см, гүл чатырчасы сейрек, ажайып кооз. Май айында гүлдөйт, июнь-июлда жетилет. Чала саванналарда, д.д. 1200 – 2000 м бийиктикте өсө алат. Өтө сейрек учурайт. Кургак пестроцветтерден да кездешет.

Лилия гүлдүүлөр тукуму - Liliaceae

Грейд жоогазыны - Tulipa greigii Regel – Тюльпан Грейга

Эң кооз өсүмдүк, жок болуп баратат, ошондуктан Кызыл китепке киргизилди. Бийиктиги 30-50 см апрель-майда гүлдөйт, июнь-июлда бышат. Көп жерлерде өстүрүлөт. Субэндемик болуп эсептелет.

Лилия гүлдүүлөр тукуму - Liliaceae

Корольковдун жоогазыны - Tulipa korolkowii – Тюльпан Королькова

Алай, Түркстан, Чаткал кырка тоолорунда кездешет. Пияз түбү өтө майда диаметри 1-2 см, желекчеси 3. Кызыл, сары, ар кандай түстө. Бийиктиги 10-20 см. Апрельде гүлдөйт, июнда бышат. Кызыл китепке киргизилген.

Лилия гүлдүүлөр тукуму - Alliaceae

Зоя чырышы - Eremurus zoeae Vved. – Эремурус Зои

Чуй өрөөнүнөн Кант менен Ысык-атанын аралыгынан жазылган гүл. Кулунчагынын бийиктиги 25-40 см, гүл тобунун узундугу 5-10 см. Өңү сары. Май айында гүлдөйт, июнь-июлда уругу жетилет. Өскөн жери – чаласаванналар, гипс топтолгон жерлерди баарлайт. Кыргыз Алатоосунун эндеми.

Лилия гүлдүүлөр тукуму - Liliaceae**Күлгүн кызыл жоогазыны - *Tulipa rosea* Vved. – Тюльпан розовый.**

Пияз түбүнүн диаметри 2 см, бийиктиги 7-20 см, гүлдөрү кызыл. Апрельде гүлдөйт, июнда бышат. Пестроцветтерден д.д. 700-1400 м бийиктикте жолугат. Кызыл китепке катталды.

Комузкактар тукуму - Iridaceae**Винклердин иридодиктиуму - *Iridodictyum winkleri* (Regel) Rodionenko – Иридиктиум Винклера**

Фергана кырка тоолорунун эндемиги. Пияз түбүнүн диаметри 1-1,5 см, узундугу 10-20см, гүлдөрү ачык сары өңдүү. Июнда гүлдөйт, июлда бышат. Чаласаван-наларда, д.д. 3000 м бийиктикте өсө алат.

Чымылдыктар тукуму - Paeoniaceae**Боздондук чымылдык - *Paeonia hybrida* Pall. – Пион степной.**

Өскөн жери Заилий жана Кыргыз Алатоолорунан, Алай, Чаткал, Талас, Фергана кырка тоолорунан кездешет. Токойлордо өсө алат. Кызыл китепке киргизилди.

Лютиктер тукуму - Ranunculaceae**Костычев кундуз гүлү-*Pulsatilla kostyczewii* (Korsch.) Juz. (*Anemone kostyczewii* Korsh.) – Прострел Костычева**

Өскөн жери Алай, Заалай тоолору. Түстүү гүлдөрү чоң - чоң, диаметри 6,5 см барабар, гүлдөрү ажайып кооз. Сабагынын бийиктиги 12-26 см. Тажиккистанда кеңири таралган. Бизде Кызыл китепке киргизилди.

Чанактуулар тукуму - Fabaceae**Кыска канаттуу ак барсылдак-*Colutea brachyptera* Sumn.–Пузырник короткокрылый**

Когарт суусунун боюнан алынган - Фергана кырка тоолорун мекендейт. Бадал, бийиктиги 1 м жакын, топ гүлү чачыдай, гүлдөрү сары, мөмөсү чанак- узундугу 3,5 - 5 см, туурасы 2-2,5 см. Май айында гүлдөйт, июнь-июль айларында бышат. Фергана, Алай тоолорунун эндемиги.

Чанактуулар тукуму - Fabaceae**Бешилдик тыйын чөп - *Chesneya quinata* Fed. – Чезнея пятерная**

Бабашата тоолорунда өсөт (Фергана кырка тоолору). Бул көп жылдык өсүмдүк, сабагы 7 см ден ашпайт, жерге жайылып өсөт. Жалбырактары калын. Гүлдөрү 5-7ден киргил жашыл-саргыч түстө. Пестроцветтерде өсөт. Фергананын эндемиги. Өтө сейрек учуроочу өсүмдүк.

Кермектер тукуму - Limoniaceae

Александр тоотаманы-Acantholimon alexandri Fed.—Акантолимон Александра Фергана, Атойнок кырка тоолорунан кездешет. Жалбырактары жашыл, гүлдөрү өтө кызгылт, гүл саптары, 5-20 см. Июль-август айларына чейин гүлдөйт, анан бышып жетилет. Эндемик.

Эрин гүлдүүлөр - тукуму Lamiaceae

Введенский сальвиясы - Salvia vvedenskyi E. Nikit. – Шалфей Введенского.

Бул өсүмдүктү биринчи жолу менин терген гербарийимден проф.Е.В.Никитина аныктаган. Ал Талас менен Суусамыр Алатоолорунун тогошкон жериндеги Чычкан капчыгайынын Мрамор кеңинен терилген. Экинчи алынган жери да ошол Кетмен-Төбө өрөөнүнүн Терек суусунун алабынан (Талас Алатоосунан) алынган. Үчүнчүсү, Г.А.Лазьковдун жазганы боюнча-Суусамыр кырка тоолорунан пестроцветтерден алынган экен. Өзгөчө ажайып, эң назик гүлдөрү бар өсүмдүк. Өтө сейрек кездешет, д.д. 900-1200 м бийиктикте, пестроцветтерди мекендейт. Эндемик.

Конгуроо гүлдүүлөр тукуму - Campanulaceae

Евгений коңгуроо гүлү - Campanula eugeniae Fed. – Колокольчик Евгении

Көп жылдык, бийиктиги 10-15 см. Гүлдөрү көгүлтүр. Августа гүлдөйт, сентябрда бышат. Аска зоолордун коңулдарында, д. д. 1800-2800 м бийиктикте өсөт. Эндемик. Кызыл китепке киргизилди. Фергана, Чаткал, Талас кырка тоолорунан кездешет.

Татаал гүлдүүлөр тукуму -Asteraceae

Оролгон соссюрея - Saussurea involucurata (Kar. et Kit.) Sch. Bip. – Соссюрея обернутая

Күнгөй, Тескей Алатоо, Акшыйрак, Сарыжаз, Койлуу, Эңилчек тоолорунда өсөт. Субэндемик дары өсүмдүк. Биринчи жолу 1842-жылы Джунгар Алатоосунан жазылган. Көп жылдык, сабагы 10-35 см. Жалбырактары узата узундугу 15 см чейин, гүлдөрү себет, оромо жалбырактары 13-17ден турат. Гүлдөрү киргил сыя ирендүү, август, сентябрь айларында бышып жетилет. Тоолордун шагыл таштуу беттеринде деңиз денгээлинен 2800 м ден 4000 м чейин кездешет. Кызыл китепке катталды.

Татаал гүлдүүлөр тукуму - Asteraceae

Шакаптар ламирокок гүлү - Lamyrorappus schakaptaricus (B.Fedtsch) Knorr. et Tamamsch. (Cirsium schakaptaricum B.Fedtsch.)—Ламиропаппус шакаптарский

Көп жылдык монокарпик, сабагы 80 см жетет. Жалбырактарынын чети тикенге айланган. Гүл тобу себет, узундугу 5-5,5 см чейин, эни 2-3 см чейин жетет. Гүлү ачык

сыя өндүү. Июнь-июлда гүлдөйт, сентябрда бышып жетилет. Булар дагы Фергана, Чаткал тоолорунун пестроцветтеринен кездешет. Кызыл китепке киргизилди.

Эндем өсүмдүктөрдүн бардыгын бул чакан макалада мүнөздөп чыгуу мүмкүн эмес, бирок жалпы маалымат берүүнү ылайык деп эсептедик.

Жакында Кыргыз өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттиги, Улуттук Илимдер Академиясынын Биология-топурак таануу институту жана Кыргызстандын экологиялык кыймылын башкарган «Алейне» бейөкмөт уюму менен бирдикте Кызыл Китепти чыгарышты. Бул абдан маанилүү окуя. Кызыл китепте да эндемик жана субэндемик өсүмдүктөр катталган: *Korolkovia*, *Iskandera*, *Aflatunia*, *Kozlovia*, *Schtschurowskia*, *Kosopoljanskia*, *Mediasia*, *Paulita*, *Trichanthemis*, *Lepidolopha*, *Ugamia*, *Tanacetopsis* ж.б. Булардын ичинен Кыргызстандын эндемик жана субэндемик уруулары бар, алар: *Sclerotiaria*, *Mogoltavia*, *Fergania*, *Fumariola*, *Nathaliella*. Джунгар-Тяньшань-Алай провинциясына караштуу уруулар төмөнкүлөр: *Krassnovia*, *Seselopsis*, *Pastinacopsis*, *Kaufmannia*, *Ikonnikovia*. Борбордук азиялык урууларга *Ammopiptanthus*, *Roborowskia* ж.б.

Эндем өсүмдүктөргө бай деп Исфайрамсай, Шахимардан, Сох, Исфара, Падыша-Ата, Сумсар, Бозбу-тоо, Баубаш-ата айтылат. Андан башка да Фергана тоо тизмеги менен Алай тоолорунун тогошкон жерлери, Суусамыр тоосунун түштүк бети, Молдо-тоо, Кок-ийрим тоолору өзгөчө белгиленген (Лазьков, 2008). Жылдан жылга БУнын "Повестка дня на XXI в." деген супер программасына ылайык өнүгүүнүн жаңы моделине таянып "туруктуу өнүгүү" идеясынын негизинде жаратылыштын ресурстарын изилдөө жүрүп жатат.

Мурда эндем өсүмдүктөрдү 200 деп жүргөн болсок, азыркы учурда 400 жакын болуп бара жатат (Лазьков, 2008). Биздин болжолубузда, дагы көп эндемдер жана өтө кооз сейрек учуроочу өсүмдүктөрдүн түрлөрү белгилүү боло элек. Бул келечектин иши. Биздин мекенибиздин дагы ачылбай жаткан сырлары көп. Жакында академик Оморбай Нарбеков айткандай "биздин жерибизге эмне үчүн эле кызыккандар көп?" Демек, биз жашаган -Теңир Тообуздун бардыгы байлык. Бул биздин элибиздин дөөлөтү, ырыскысы. Тянь - Шань тоолору планетанын экологиялык тагдырын чечүүчү 200 маанилүү региондордун бири болуп эсептелет (Ионов, Лебедева, 2005; Шукуров и др. 2005.). Эми мындан аркы максатыбыз - табияттын берген байлыктарын үнөмдөп пайдаланып, келечек муундарга жеткиришибиз керек. Аларды ысырапчылыктан сактап калуу үчүн бир топ иш аракеттер зарыл:

- 1) Биотүрдүүлүктү сактоо боюнча Эл аралык конвенциянын, "туруктуу өнүгүү" концепциясынын идеяларын жергиликтүү элге кеңири түшүндүрүү, Кыргыз республикасынын алган милдеттемелеринин аткарылышы жөнүндө маалыматты тынымсыз эл-журтка жеткирип туруу;
- 2) Кыргыз тилинде, биотүрдүүлүк багытында Кыргызстандын өсүмдүктөр дүйнөсү жөнүндө китеп чыгарып элге жайылтуу;

- 3) Орто мектептердин жана Жогорку окуу жайлардын программаларына Кыргызстандын өсүмдүктөр дүйнөсү жөнүндө жана эндем, сейрек учуроочу түрлөр боюнча маалыматтарды киргизүү;
- 4) Практикалык мааниси жогору турган сейрек кездешкен жана эндем өсүмдүктөрдүн баарлаган жерлерин атайын корукка алуу;
- 5) Тоолордун капталдарында өскөн жапайы тал-дарактарга аяр мамиле жасап үй тиричиликке пайдаланууга тыюу салуу, аны үчүн жайлоолордогу малчыларга альтернативдүү отун булагын сунуштоо;
- 6) Суу сактагычтарды пайда кылууда же өндүрүш жайларын жайгаштырууда алдын ала мониторинг жүргүзүү, суу каптай турган жерлерди алдын ала изилдеп, флорасын, өсүмдүк биргелештигин, эндем өсүмдүктөрүн аныктап алуу (Камбарата ГЭСи, ж. б.). Токтогул суу сактагычынын алдында далай сейрек жана байыркы доордон калган өсүмдүктөрдүн суу астында изилденбей калгандыгын эске алуу.
- 7) Жаратылыш ресурстарын өз алдынча, тиешелүү органдардан уруксатсыз пайдаланууга, чет мамлекеттерге алып кетүүгө тыюу салуу;
- 8) Манас атабыздын осуятына ылайык «Табият менен таттуу болулу», жерге-биздин биотүрдүүлүгүн (өсүмдүктөрүн гана эмес, жапайы жаныбарларын долларга сатууну токтотуп) көздүн карегиндей сактайлы.

Адабияттар

1. Абдрахманова Б.А. 2003-2008. Омурткалуулардын зоологиясы боюнча практикум. Бишкек.: БГУ.
2. Ботбаева М.М. 2003 - 2004. Ботаника. Систематика. I-бөлүм. Б.: Айат, - 244 б.
3. Ботбаева М.М. 2004-2005. Ботаника. Систематика. II-бөлүм. Б.: Айат, -392 б.
4. Ботбаева М.М. 2007. Растительный мир Кыргызстана. Бишкек. 520 стр.
5. Горшков В.Т. 1990. Энергетика биосферы и устойчивость состояние окружающей среды. // Итоги науки и техники. Сер. Теоретические и общие вопросы географии. М.: ВИНТИ.
6. Горшков В.Т. 1995. Физические и биологические основы устойчивости жизни М.: ВИНТИ.
7. Ионов Р.Н., Лебедева Л.П., 2005. Растительный покров Западного Тянь-Шаня. 159 стр.
8. Камелин Р.В. 2002. Предисловие. Краткий очерк растительности покрова Киргизии // Зонтичные Киргизии.
9. Конвенция о биоразнообразии Рио-де-Жанейро, 1992.

10. Кыргыз Республикасынын министрлер кабинетинин (1991 – 1/11) №532 токтомуна ылайык (Камбарата ГЭСинин №1 жана №2 суу сактагычынын алдында калуучу жерлерди даярдоо иш чаралары жөнүндө) Толук жана Саркамыш айылдарына караштуу жалпы аянты 2995,2 га түзгөн айдоо, күзгү-жазгы жайыттар, токой бадалдар, көрүстөндөр ж.б. жерлердин келечекте суу алдында калышы күтүлөт. Демек, көптөгөн мурда изилденбеген Темиркан, Чолок, Жампа, Толуктун жана Ачыктын капчыгайлары көл алдында калат.
11. Лазьков Г.А. 2006. Семейство гвоздичные (Caryophyllaceae) во флоре Кыргызстана. Товарищество научных изданий КМК Москва, стр.
12. Оторбаев К. О., Рязанцев С. Н. 1970. Советский союз Киргизия. Москва 285 стр.
13. Пименов М.Г., Клюйков Е.В. 2002. «Зонтичные Киргизии». “КМК Scientific Press Ltd.” Москва. 277 стр.
14. Проект стратегии и плана действий по сохранению биоразнообразия. Бишкек, 1998.
15. Умралина А.Р. и Лазьков А.Г. 2008. Эндемики и редкие виды растений Кыргызстана // Атлас. Бишкек. 164 стр.
16. Шукуров Э.Д. 2005. Биологического разнообразия западного Тянь-Шаня // Атлас. Астана – Бишкек – Ташкент